

12. SAUGOMOS TERITORIJOS

12.1. Bendri saugomų teritorijų išskyrimo ir klasifikavimo principai

Viena iš pagrindinių priemonių BĮ išsaugojimui in-situ sąlygomis yra įvairaus režimo saugomos teritorijos, todėl būtina žinoti jų išskyrimo principus, funkcijas bei klasifikavimo principus.

Saugomomis teritorijomis vadinamos visos su biologinės įvairovės, gamtos, jos išteklių bei atskirų kraštovaizdžių ar jų komponentų apsauga susijusios teritorijos. Šios teritorijos savo apsaugos statusu, funkcijomis, ūkininkavimo režimu, plotu labai skiriasi.

Visos tam tikro regiono ar valstybės saugomos teritorijos sudaro jų tinklą. Vieninga saugomų teritorijų sistema – tai įvairaus pobūdžio, paskirties ir naudojimo režimo saugomų teritorijų, išdėstytų pagal atitinkamus principus, visuma tam tikrame regione, užtikrinanti šioms teritorijoms skiriamų funkcijų atlikimą. Sistemos sukūrimas leidžia racionaliau panaudoti saugomas teritorijas jų funkcijų atlikimui ir netgi sumažinti jų plotus, nes įgalina sugretinti funkcijas (Karazija, 1994).

Realia saugomų teritorijų kūrimo Lietuvoje pradžia reikia laikyti 1937 metus, kuomet prof. T.Ivanausko iniciatyva įkurtas Žuvinto rezervatas.

Pagal Pasaulinės saugomų teritorijų komisijos (WCPA) prie Pasaulio gamtos apsaugos draugijos (IUCN) pateiktą apibrėžimą saugoma teritorija – tai yra žemės teritorijos ar akvatorijos dalis, specialiai išskirta biologinės įvairovės bei susijusių gamtos ir kultūros išteklių išsaugojimui bei išlaikymui, vykdamas įstatymais numatytą ar kitą efektyvią veiklą (<http://www.iucn.org/>).

Pagrindinės saugomų teritorijų grupės, vertinant pagal ūkinės veiklos principus, yra:

1. konservacinės (arba saugomos), kurių tikslas yra išsaugoti atitinkamus gamtinius kompleksus ar jų komponentus;
2. prezervacinės (arba saugančios), kuriose ūkinė veikla ribojama siekiant palaikyti bendrą ekologinę kraštovaizdžio pusiausvyrą arba apsaugoti gretimas svarbias teritorijas;
3. rekuperacinės (arba atstatomosios), kuriose pagrindinis ūkininkavimo tikslas – išsaugoti, atkurti ir (arba) pagausinti svarbius gamtinius išteklius (Gudavičius ir kt., 1989).

Pagrindines saugomų teritorijų funkcijas, apibendrinant daugelio autorių išvadas (pagal Karazija, 1994; <http://www.iucn.org/> ir kt.), galima suvesti į šias:

- natūralių ir tipingų tam tikram regionui etaloninių ekosistemų, o taip pat retų bendrijų kraštovaizdžių bei geologinių darinių išsaugojimas;
- biologinės įvairovės išteklių ir jų istorinio vystymosi ypatumų išlaikymas;
- augalų ir gyvūnų rūšių, kurioms gresia išnykimas, genofondo išsaugojimas natūraliose jų gyvenimo sąlygose;

- rūšių ir bendrijų regeneracija ir jų išteklių atstatymas;
- „lauko laboratorijų“ sukūrimas ekologiniams procesams tirti ir spręsti optimalaus gamtinių išteklių panaudojimo klausimus;
- bendros krašto ekologinės situacijos stabilizavimas;
- sudarymas bazės gamtosauginei propagandai ir ekologiniam švietimui;
- rekreacinių galimybių padidinimas.

Skirtingų funkcijų atlikimo poreikis, saugomų komponentų sudėtis bei įvairūs apsaugos lygiai sąlygoja ir įvairias saugomų teritorijų kategorijas. Šią įvairovę didina ir atskirų šalių saugomų teritorijų skyrimo patirtis, tradicijos, politinės sąlygos ir kt.

Kad saugomų teritorijų sistema pilnai atitiktų savo paskirtį, ją kuriant ir palaikant nustatyta eilė reikalavimų. Apibendrinti reikalavimai ar privalumai saugomų teritorijų sistemai (pagal Karazija, 1994; Jeffries, 1997; Perlman, Adelson, 1997 ir kt.) yra:

1. **Reprezentatyvumas.** Sistema turi reprezentuoti visą vertingų gamtinių kompleksų ir biologinę įvairovę, o taip pat retus, būdingus ir unikalius kompleksus ar jų komponentus.
2. **Funkcinė įvairovė.** Sistema turi susidėti iš įvairių saugomų teritorijų rūšių (kategorijų), atliekančių specifines funkcijas ir išskirtų remiantis skirtingais kriterijais. Tai leidžia geriau išsaugoti atskirus saugotinus komponentus.
3. **Kompleksiškumas.** Turi būti saugomi tiek gamtiniai (negyvosios ir gyvosios gamtos), tiek ir kultūriniai kompleksai bei objektai.
4. **Funkcionavimo patikimumas.** Šio reikalavimo laikymasis susideda iš trijų dalių: a) saugomos teritorijos vietos, padedančios lengviau organizuoti reikalingą apsaugą, parinkimas; b) specialių apsaugos priemonių; c) specialaus, atitinkančio saugomos teritorijos statusą, ūkinio režimo.
5. **Pakankamumas.** Turi būti steigiamos pakankamo dydžio saugomos teritorijos, galinčios užtikrinti išskirtų apsaugai kompleksų išsaugojimą.
6. **Tolygumas ir erdvinis išdėstymas.** Saugomos teritorijos pagal galimybes turi būti išdėstomos tolygiai šalies ar regiono teritorijoje. Atskirų kategorijų saugomų teritorijų išdėstymas viena kitos atžvilgiu turi padėti spręsti visai sistemai statomus uždavinius.
7. **Sąryšis su bendra gamtos apsaugos sistema (susietumas).** Saugomos teritorijos turi prisidėti ir prie bendros ekologinės situacijos gerinimo, o apsaugančias (prezervacines) teritorijas, esant galimybei, reikia išnaudoti

gamtinių (biologinių) komponentų išsaugojimui. Atskiros grandys (saugomos teritorijos) turi būti sujungtos geoeekologiniais bei biomigraciniais ryšiais.

Pagal savo funkcijas, ūkinį režimą ir kitus požymius saugomos teritorijos skirstomos į klases (kategorijas). Tarptautiniu mastu pripažintoje IUCN klasifikacijoje (<http://www.iucn.org/>) dabartiniu metu išskiriamos 6 saugomų teritorijų kategorijos:

1. Griežto režimo gamtos rezervatai/Laukinės gamtos teritorijos. Jų pagrindinė paskirtis yra moksliniai tyrimai.
2. Nacionaliniai parkai. Jų svarbiausia paskirtis – ekosistemų apsauga ir rekreacijos vystymas.
3. Gamtos paminklai. Šios apsaugos teritorijos (ar objektai) skirti nacionalinės svarbos gamtos objektų, pasižyminčių išskirtinėmis ar specifinėmis savybėmis apsaugai.
4. Buveinių/rūšių apsaugos teritorijos išskiriamos svarbių rūšių, bendrijų ar savybių apsaugai, naudojant specialias tvarkymo ir ūkinės veiklos priemones.
5. Saugomi kraštovaizdžiai. Tai teritorijos, kuriose vykdoma sausumos ir jūros kraštovaizdžių apsauga. Viena iš šių teritorijų funkcijų yra rekreacija.
6. Gamtinių išteklių apsaugos (tausojimo) teritorijos, skirtos subalansuotam gamtos išteklių naudojimui.

Įvairiuose šaltiniuose galima rasti skirtingų saugomų teritorijų klasifikacijų. Pavyzdžiui, S.Karazija (1994) nurodo 10 saugomų teritorijų (pagal IUCN) klasių. M.J.Jeffries (1997) pateikia jau 11 IUCN saugomų teritorijų kategorijų, tačiau 6 iš jų laikomos išvestinėmis iš kitų kategorijų.

Detalus visų IUCN saugomų teritorijų kategorijų aprašymas, apimantis apibrėžimus, tvarkymo tikslus, išskyrimo kriterijus ir organizacinius įsipareigojimus, pateiktas Saugomų teritorijų tvarkymo vadove (Guidelines for Protected Area Management Categories) (<http://www.iucn.org/>).

Įvairiose valstybėse saugomų teritorijų plotai, kategorijos, išskyrimo reikalavimai labai skiriasi. Tai susiję, visų pirma, su ekonominiu šalies išsivystymo lygiu, gamtos sąlygomis, gyventojų tankumu (jo pasiskirstymu), teritorijos įsavinimo lygiu, nacionalinėmis tradicijomis ir kt. Šalyse, kurių teritorija ūkiškai silpnai įsisavinta, dažniausiai vyrauja didelio ploto nelieptos gamtos saugomos teritorijos. Štai Brazilijoje Atlanto miškų biosferinis rezervatas yra 2 milijonų ha ploto, o Šiaurritinis Grenlandijos biosferinis rezervatas užima net 70 milijonų hektarų (Karazija, 1994).

Lietuva po nepriklausomybės paskelbimo paveldėjo TSRS saugomų teritorijų kūrimo bendrus principus. Pastaruoju metu Lietuvoje siekiama saugomų teritorijų sistemą priartinti prie Europos standartų.

12.1. Saugomų teritorijų funkcijos

Saugomos teritorijos turi tarnauti ne vien biologinės įvairovės apsaugai in-situ, bet jos atlieka daug kitų, ne mažiau svarbių, bet tarpusavyje susijusių, funkcijų. Šios funkcijos susiję su biologinės įvairovės vertėmis, aprašytomis 8 skyriuje.

Saugomų teritorijų klasifikavimui patogi prof. S.Karazijos sudaryta klasifikavimo kriterijų skalė, kurioje atsispindi pagrindinė saugomos teritorijos funkcija, saugomas objektas bei apsaugos įgyvendinimo būdas. Siūlomos šios kriterijų verčių gradacijos (Karazija, 1994):

1. Pagrindinė (vyraujanti) funkcija.
  - 1.1. Mokslinė-informacinė.
  - 1.2. Šviečiamoji-propagandinė.
  - 1.3. Estetinė-rekreacinė.
  - 1.4. Ūkinė-resursinė.
2. Pagrindinis apsaugos objektas:
  - 2.1. Gamtiniai kompleksai, kraštovaizdžiai.
  - 2.2. Atskiros biogeocenozių (vidutinio rango ekosistemos), populiacijų dalys, jų augavietės.
  - 2.3. Atskiri gamtos (rūšys, buveinės, kertiniai elementai) objektai, rūšių radimvietės.
3. Ūkinis režimas, užtikrinantis apsaugą:
  - 3.1. Griežto režimo rezervatas.
  - 3.2. Saugomo objekto funkcionavimo dirbtinis reguliavimas (valdomas rezervatas).
  - 3.3. Ribotas ūkinis režimas (utilitarinis naudojimas reguliuojamas tam tikrais apribojimais).
4. Nustatomas saugomos teritorijos statusas:
  - 4.1. Specifinė įmonė.
  - 4.2. Teritorija, neturinti įmonės statuso, bet galinti turėti etatinių darbuotojų režimo įgyvendinimui (apsaugai) užtikrinti.
  - 4.3. Saugoma teritorija, kurioje nustatyta režimą (apsaugą) užtikrina žemių, kuriose yra ši ST, valdytojai ar savininkai.

Įvairioms saugomų teritorijų kategorijoms būdingi skirtingi apsaugos uždaviniai, funkcijos bei apsaugos priemonės. 12.1 lentelėje pateikta pagrindinių Lietuvos saugomų teritorijų klasifikaciniai rodikliai (Karazija, 1994), papildyti naujai (po 2000 metų) išskirtų saugomų teritorijų rodikliais.

12.1 lentelė. Pagrindinių saugomų teritorijų klasifikaciniai rodikliai

Saugomų teritorijų kategorijos	Rodikliai			
	1. Funkcija	2. Apsaugos objektas	3. Ūkinis režimas	4. Statusas
Rezervatas	1.1	2.1	3.1	4.1
Rezervatinis sklypas	1.1	2.2	3.1	4.3
Draustinis	1.1, (1.2,1.3,1.4)	2.1,2.2	3.2,3.3	4.3
Resursinis sklypas	1.4	2.2	3.2	4.3
Nacionalinis parkas	1.1, 1.2, 1.3, 1.4	2.1	3.1,3.2,3.3	4.1, (4.2)
Regioninis parkas	1.1, 1.2, 1.3, 1.4	2.1	(3.1), 3.2, 3.3	(4.1), 4.2
Biosferos landšafto teritorija	(1.1, 1.2), 1.3	2.1	3.3	4.3
Saugomo landšafto teritorija	(1.1, 1.2), 1.3	2.1	3.3	4.3
Gamtos paminklai (saugomi kraštovaizdžio objektai)	1.1, 2.2, 1.3	2.3	(3.1), 3.2, (3.3)	4.3
Paukščių apsaugai svarbios teritorijos (PAST)	1.1 (1.2, 1.3, 1.4)	2.2 (2.3)	3.3 (3.2)	4.3
Buveinių apsaugai svarbios teritorijos (BAST)	1.1 1.2, 1.3, 1.4)	2.2 (2.3)	3.3(3.2)	4.3
Kertinės miško buveinės	1.1 (1.2, 1.3, 1.4)	2.1 (2.3)	3.2 (3.3)	4.3